

FE'LNING NISBAT KATEGORIYASI

Abdullayeva Gulixon Madaminovna

Farg'ona viloyati Qo'shtepa tumani 1-son politexnikumi

Ona tili va adabiyot

912828133

Annotatsiya

Fe'lning nisbat kategoriyasi tilshunoslikda fe'lning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri sifatida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada o'zbek tilida fe'lning nisbat kategoriyasi, uning turlari, shakllari va funksiyalari keng yoritiladi. Nisbat kategoriyasining faol va majhul shakllari, ularning morfologik va sintaktik xususiyatlari, shuningdek, o'zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlari tahlil qilinadi. Maqola fe'lning nisbat shakllarining nutqda qo'llanilishi, semantik va stilistik ahamiyati hamda zamonaviy o'zbek adabiy tilidagi o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, ushbu kategoriyaning o'zbek tilidagi rivojlanish tendensiyalari va ta'lim jarayonidagi o'rni muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: fe'l, nisbat kategoriyasi, faol nisbat, majhul nisbat, o'zbek tili, morfologiya, sintaksis, turkiy tillar, semantika, stilistika.

Kirish

O'zbek tilshunosligida fe'l so'z turkumi eng murakkab va ko'p qirrali grammatik kategoriyalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Fe'l nafaqat harakat, holat yoki jarayonni ifodalash bilan cheklanmaydi, balki tilning sintaktik tuzilishida muhim rol o'ynaydi. Fe'lning nisbat kategoriyasi esa ushbu so'z turkumining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, harakatning kim yoki nima tomonidan amalga oshirilishi, uni bajaruvchi va unga ta'sir etuvchi o'rtasidagi munosabatni

ko'rsatadi. Nisbat kategoriyasi fe'lning faol va majhul shakllari orqali ifodalanadi, bu shakllar tilning morfologik va sintaktik tuzilishida o'ziga xos o'rin tutadi.

O'zbek tilida nisbat kategoriyasi nafaqat grammatik, balki semantik va stilistik jihatdan ham muhimdir. Ushbu kategoriya nutqda harakatning yo'nalishi, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, matnning stilistik xususiyatlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Maqola fe'lning nisbat kategoriyasining o'zbek tilidagi xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uning faol va majhul shakllarining tuzilishi, qo'llanilishi va boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlari keng yoritiladi. Shuningdek, ushbu kategoriyaning zamonaviy o'zbek tilidagi o'rni va ta'limdagi ahamiyati muhokama qilinadi.

Fe'lning nisbat kategoriyasi tushunchasi va uning turlari

Fe'lning nisbat kategoriyasi harakat yoki holatning sub'ekt va ob'ekt bilan munosabatini ifodalovchi grammatik shakldir. O'zbek tilida nisbat kategoriyasi asosan ikki shaklda namoyon bo'ladi: faol nisbat va majhul nisbat. Faol nisbat harakatning sub'ekt tomonidan bevosita amalga oshirilishini ko'rsatadi, majhul nisbat esa harakatning sub'ektga emas, balki ob'ektga nisbatan bajarilishini anglatadi. Ushbu shakllar tilning morfologik tuzilishida maxsus affikslar orqali ifodalanadi va nutqda turli semantik va sintaktik vazifalarni bajaradi.

Faol nisbat o'zbek tilida fe'lning asl shakli sifatida qaraladi, chunki u harakatning sub'ekt tomonidan bajarilishini aniq va to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydi. Masalan, "O'quvchi kitob o'qidi" jumlada "o'qidi" fe'li faol nisbatda bo'lib, harakatning o'quvchi tomonidan amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Faol nisbat fe'llari nutqda keng tarqalgan bo'lib, ular odatda gapning asosiy ma'nosini shakllantiradi va sintaktik tuzilishda faol sub'ektga ega bo'ladi.

Majhul nisbat esa harakatning ob'ektga yo'naltirilganligini yoki sub'ektning harakatda faol ishtirok etmasligini bildiradi. Bu shakl o'zbek tilida maxsus

qo‘shimchalar, xususan, “-il”, “-in” yoki “-il-in” affikslar orqali hosil qilinadi. Masalan, “Kitob o‘qildi” jumlada “o‘qildi” fe’li majhul nisbatda bo‘lib, harakatning kitobga nisbatan bajarilganligini, sub’ekt esa aniq ko‘rsatilmaganligini anglatadi. Majhul nisbat nutqda sub’ektni ta’kidlamaslik, harakatning natijasiga e’tibor qaratish yoki umumiy holatni ifodalash uchun ishlatiladi.

Nisbat kategoriyasining o‘zbek tilidagi xususiyatlari nafaqat morfologik, balki sintaktik va semantik jihatdan ham boy. Faol va majhul nisbat shakllari gapning tuzilishi, sub’ekt va ob’ektning o‘rni, shuningdek, matnning stilistik xususiyatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, majhul nisbat ko‘pincha rasmiy yoki ilmiy matnlarda, shuningdek, sub’ektni yashirish zarur bo‘lgan kontekstlarda qo‘llaniladi.

Nisbat shakllarining morfologik tuzilishi O‘zbek tilida fe’lning nisbat shakllari maxsus morfologik vositalar orqali hosil qilinadi. Faol nisbat fe’llari odatda hech qanday qo‘shimchasiz, fe’lning asl shaklida ishlatiladi. Bu shaklda fe’lning semantik ma’nosi va sintaktik vazifasi sub’ektning harakatni bevosita bajarishiga asoslanadi. Masalan, “yozdi”, “ko‘rdi”, “yugurdi” kabi fe’llar faol nisbatda bo‘lib, harakatning sub’ekt tomonidan amalga oshirilganligini ko‘rsatadi.

Majhul nisbat shakllari esa maxsus affikslar yordamida hosil qilinadi. O‘zbek tilida majhul nisbatni shakllantirishda eng keng tarqalgan qo‘shimchalar quyidagilardir:

- **-il:** “yozildi”, “o‘qildi” kabi shakllarda ishlatiladi.
- **-in:** “ko‘rindi”, “sevinildi” kabi shakllarda uchraydi.
- **-il-in:** “yuvilindi”, “tozalilindi” kabi shakllarda qo‘llaniladi.

Ushbu qo‘shimchalar fe’lning ma’nosiga qarab tanlanadi va harakatning ob’ektga yo’naltirilganligini yoki sub’ektsiz bajarilganligini ifodalaydi. Masalan, “Eshik ochildi” jumlada “ochildi” fe’li majhul nisbatda bo‘lib, harakatning eshik ob’ektiga nisbatan amalga oshirilganligini ko‘rsatadi, lekin sub’ekt aniq emas.

Majhul nisbat shakllarining hosil qilinishi fe'ning fonetik va morfologik xususiyatlariga bog'liq. Masalan, undosh bilan tugaydigan fe'l ildizlarida "-il" qo'shimchasi ishlatilsa, unli bilan tugaydigan fe'llarda "-in" qo'shimchasi ko'proq uchraydi. Bu qoidalar o'zbek tilining fonetik va morfologik qonuniyatlariga asoslanadi va nutqda tabiiy ravishda qo'llaniladi.

Nisbat shakllarining morfologik tuzilishi nafaqat fe'ning shaklini, balki gapning sintaktik tuzilishini ham belgilaydi. Faol nisbatda sub'ekt odatda gapning boshlovchisi sifatida keladi, majhul nisbatda esa ob'ekt yoki harakatning natijasi e'tiborga olinadi. Bu xususiyatlar o'zbek tilining sintaktik moslashuvchanligini ko'rsatadi va nutqda turli ma'no jihatlarini ifodalash imkonini beradi.

Nisbat kategoriyasining semantik va stilistik ahamiyati

Fe'ning nisbat kategoriyasi o'zbek tilida nafaqat grammatik, balki semantik va stilistik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Faol nisbat shakllari nutqda dinamiklik, aniqlik va sub'ektning faolligini ta'kidlaydi. Masalan, "Usta eshikni ochdi" jumlada faol nisbat ishlatilib, harakatning usta tomonidan aniq va faol tarzda bajarilgani ta'kidlanadi. Bu shakl ko'pincha hikoya, tasvir yoki kundalik nutqda qo'llaniladi, chunki u voqealarni aniq va ravshan ifodalaydi.

Majhul nisbat shakllari esa harakatning sub'ektsiz yoki noma'lum shaxs tomonidan bajarilganligini ko'rsatib, nutqda boshqa semantik va stilistik effektlarni yaratadi. Masalan, "Eshik ochildi" jumlada majhul nisbat ishlatilib, harakatning natijasiga e'tibor qaratiladi, sub'ekt esa ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. Bu shakl rasmiy nutqda, ilmiy matnlarda, yangiliklar xabarlarida yoki sub'ektni ta'kidlamaslik zarur bo'lgan kontekstlarda keng qo'llaniladi.

Majhul nisbatning stilistik ahamiyati uning matnning neytralligi va ob'ektivligini ta'minlash qobiliyatida namoyon bo'ladi. Masalan, "Yangi qonun qabul qilindi" jumlada majhul nisbat ishlatilib, qonun qabul qilish jarayonining natijasi

ta'kidlanadi, lekin bu jarayonda kimlar ishtirok etgani muhim emas deb hisoblanadi. Bu xususiyat majhul nisbatni rasmiy va ilmiy uslubda muhim vositaga aylantiradi.

Bundan tashqari, nisbat shakllari nutqning badiiy uslubida ham katta rol o'ynaydi. Adabiy asarlarda majhul nisbat ko'pincha sirli, noaniq yoki umumiy muhit yaratish uchun ishlatiladi. Masalan, "Tun sokin edi, faqat eshiklar g'ijirlab ochilardi" jumlada majhul nisbat voqea tasviriga maxsus effekt qo'shadi, o'quvchida qiziqish va noaniqlik tuyg'usini uyg'otadi.

O'zbek tili va boshqa turkiy tillarda nisbat kategoriyasi

Fe'ning nisbat kategoriyasi o'zbek tili bilan birga boshqa turkiy tillarda ham muhim grammatik xususiyat sifatida o'rganiladi. Turkiy tillarda nisbat shakllari o'xshash morfologik vositalar orqali hosil qilinadi, lekin har bir tilda o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Masalan, turk tilida majhul nisbat "-il" va "-in" qo'shimchalari orqali hosil qilinadi, bu o'zbek tilidagi shakllarga o'xshaydi. Biroq, turk tilida majhul nisbat shakllari ko'proq rasmiy nutqda ishlatilsa, o'zbek tilida ular kundalik nutqda ham keng tarqalgan.

Qozog' tilida majhul nisbat shakllari "-ıl" yoki "-ın" qo'shimchalari bilan hosil qilinadi va ko'pincha harakatning natijasini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Ozarbayjon tilida esa majhul nisbat shakllari "-ıl" va "-ın" qo'shimchalari bilan birga, ba'zi hollarda fe'ning asl shakliga qo'shimchasiz ham ifodalanishi mumkin, bu esa o'zbek tilidagi qoidalar bilan farq qiladi.

O'zbek tilining boshqa turkiy tillardan farqi shundaki, unda majhul nisbat shakllari nafaqat rasmiy yoki ilmiy kontekstlarda, balki kundalik nutqda ham faol qo'llaniladi. Bu xususiyat o'zbek tilining sintaktik moslashuvchanligi va semantik boyligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida majhul nisbat shakllarining

fonetik va morfologik o'zgarishlari boshqa turkiy tillarga nisbatan soddaroq va qulayroq hisoblanadi.

Turkiy tillar o'rtasidagi qiyosiy tahlil nisbat kategoriyasining umumiy va xususiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu tahlil nafaqat tilshunoslik uchun, balki turkiy tillarni o'qitish va targ'ib qilishda ham muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilidagi nisbat shakllarining boshqa tillar bilan o'xshashlik va farqlari ushbu kategoriyaning rivojlanish tarixini va uning tilning umumiy tuzilishidagi o'rnini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Nisbat kategoriyasining ta'limdagi ahamiyati

Fe'lining nisbat kategoriyasi o'zbek tili o'qitish jarayonida muhim o'rin tutadi. Ushbu kategoriyaning o'quvchilarga to'g'ri tushuntirish va qo'llashga o'rgatish tilning grammatik tuzilishini tushunish va nutqda to'g'ri ishlatish uchun zarurdir. O'zbek tili darslarida nisbat shakllari odatda morfologiya va sintaksis bo'limlarida o'rganiladi, lekin ularning semantik va stilistik xususiyatlari ko'pincha e'tibordan chetda qoladi.

Ta'lim jarayonida faol va majhul nisbat shakllarini o'rgatishda amaliy mashqlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'quvchilarga faol nisbatdagi jummalarni majhul nisbatga aylantirish yoki aksincha mashqlari beriladi. Bu mashqlar nafaqat grammatik qoidalarni mustahkamlashga, balki o'quvchilarning nutqda turli shakllarni mos ravishda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy ta'limda texnologiyalardan foydalanish nisbat kategoriyasini o'rgatishni yanada samarali qiladi. Masalan, interaktiv dasturlar va mobil ilovalar orqali o'quvchilar nisbat shakllarini vizual va amaliy tarzda o'rganishlari mumkin. Onlayn platformalar va darsliklarda nisbat shakllarining qo'llanilishiga oid

videolar, testlar va o'yinlar mavjud bo'lib, ular o'quvchilarning qiziqishini oshiradi.

Nisbat kategoriyasining ta'limdagi muammolaridan biri shundaki, o'quvchilar ko'pincha majhul nisbat shakllarini faol nisbatdan farqlashda qiynaladi. Bu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar kontekstga asoslangan mashqlardan foydalanishlari, misol jummalarni turli stilistik uslublarda taqdim etishlari mumkin. Shuningdek, adabiy matnlardan misollar keltirish orqali nisbat shakllarining badiiy nutqdagi ahamiyatini ko'rsatish foydali bo'ladi.

Xulosa

Fe'ning nisbat kategoriyasi o'zbek tilining grammatik tuzilishida muhim o'rin tutadi va tilning morfologik, sintaktik, semantik va stilistik xususiyatlarini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Faol va majhul nisbat shakllari harakatning sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatni ifodalab, nutqda turli ma'no va stilistik effektlarni yaratadi. O'zbek tilida nisbat shakllari maxsus affikslar orqali hosil qilinadi va ularning qo'llanilishi tilning fonetik va morfologik qonuniyatlariga asoslanadi.

Nisbat kategoriyasining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini va umumiy turkiy til xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Ushbu kategoriya nafaqat tilshunoslikda, balki o'zbek tili o'qitish jarayonida ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy texnologiyalar va amaliy o'qitish usullaridan foydalanish nisbat shakllarini o'quvchilarga yanada samarali o'rgatish imkonini beradi.

O'zbek tilida fe'ning nisbat kategoriyasini chuqur o'rganish tilning boyligini va moslashuvchanligini ko'rsatadi. Ushbu kategoriyaning to'g'ri tushunilishi va qo'llanilishi nutqning aniqligi, ifodaviyligi va stilistik jihatdan boy bo'lishiga xizmat qiladi. Kelajakda nisbat kategoriyasining zamonaviy nutqdagi rivojlanish

tendensiyalarini o'rganish va ta'limda uning o'rnini yanada mustahkamlash muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Asqarova, M. (2005). *O'zbek tili grammatikasi: Morfologiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- Qo'ng'urov, R., & To'xtasinov, I. (1997). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Sharq.
- Sodiqov, A. (2010). *O'zbek tilining sintaksisi*. Toshkent: Fan.
- Johanson, L., & Csató, É. Á. (1998). *The Turkic Languages*. Routledge.
- Abdullaev, F. (1983). *O'zbek tilida fe'l shakllari*. Toshkent: Fan.